

ANADOLU ARKEOLOJİSİNDE GÖÇEBELER VE GÖRÜNÜRLÜKLERİ

Belgin AKSOY*

Anahtar Kelimeler: Göçebelik • Neolitik • Kalkolitik • Tunç Çağı • Kültürel İlişkiler

Özet: Bu çalışmanın amacı, göçebeliliğin başta Anadolu arkeolojisi olmak üzere Eski Çağ araştırmalarında ele alınışını irdelemektir. İnsanlığın aslında en uzun dönemi olan Paleolitik Çağ'da günlük yaşam hareket halinde olmayı gerektirmiştir. Bu dönemin sonlanmasıyla, bir taraftan yerleşik yaşama ilk adımlar atılmış, diğer taraftan hayatta kalmaya yönelik yeni stratejiler geliştirilmiştir. Toprağa bağlı bir üretimin en dikkat çekici özelliği, karmaşık süreçleri de beraberinde getirmesidir. Bu zaman içerisinde belli alanların uzmanlık haline gelmesinin önünü açmıştır. Hayvancılık bunlardan birisidir ve bunun şekillendirdiği hareketlilik Paleolitik Çağ'dan bilinen hareketlilikten daha farklı nitelikler sergiler. Etnografik gözlemler göçebelilerin tarımcı topluluklarla bazen yan yana bazen iç içe yaşadıklarını ortaya koyarken, filolojik veriler de özellikle Mezopotamya'dan bazı bilgileri vermektedir. Göçebe topluluklar yerleşik topluluklarla ilişkilerine göre ikiye ayrılırlar. Buna göre göçebeliliğin yerleşiklikle iç içe geçmiş biçimi kapsayıcı göçebeliktir. Dışlayıcı göçebelikte ise böyle bir ilişki yoktur. Ayrıca hareket alanlarına göre ufki ve dağ göçebeliliği olarak ikiye ayrılırlar. Anadolu'da özellikle ikincisi çok yaygın olarak görülmektedir. Bu durumun geçmişte de farklı olmadığını düşünmek için nedenler vardır. Hayvancılığın şekillendirdiği göçebelilik biçiminin Neolitik Çağ'a kadar uzanan bir geçmişi olabileceğine yönelik veriler mevcuttur. Ancak toplumun gruplara ayrılmasını gerektirecek ölçüde bir uzmanlık olarak karşımıza Kalkolitik Çağ'dan itibaren çıkar. Mezopotamya'da yazılı kaynaklar üzerinden oradaki göçebelilerin kentsel nüfusla nasıl bir ilişki içinde olduğunu görmek mümkündür. Anadolu'nun tarih öncesinde Mevsimlik yerleşimlerin varlığını doğrulayabilecek kimi çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Doğu Anadolu'nun yanı sıra Güneybatı Anadolu'nun kimi yerleşimleri için bu olasılık mevcuttur. Hitit Dönemi ile artan yazılı kaynaklar dikkate alındığında göçebe topluluklar hakkında yoruma açık da olsa kimi ifadeler ulaşmak mümkündür. Kıt kaynakların paylaşımının göçebe ve yerleşikler arasındaki temel gerilim olduğu Ortadoğu örneğinden farklı olarak, Anadolu'da göçebe kavimler üzerinde güç kurmak isteyen bir merkezi hükümet ve ona karşı direnen gruplar söz konusudur. Arkeolojik araştırmalarda göçebeliliğin incelenmesi için yapılması gereken uygulamalar pek çok zorluk barındırır da, saptanması zor bu topluluklar hakkındaki soruları netleştirmenin hala yolları vardır. Bunun için arkeolojik çalışmalarla yanıtlanmak istenen ana soruda bir değişiklik yapılması gerektiği gibi, yeni teknolojileri içeren yeni stratejilerin uygulanması da zorunludur. Göçebelere ait maddi kültürün sistematik bir şekilde incelenmesi de büyük önem arz eder.

* Öğr. Gör. Dr. Belgin Aksoy, Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, e-posta: belaksay@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0946-4808
Gönderilme tarihi: 27.04.2020; Kabul edilme tarihi: 04.11.2020

NOMADS AND THEIR VISIBILITY IN ANATOLIAN ARCHAEOLOGY

Key Words: *Nomadism • Neolithic • Chalcolithic • Bronze Age • Cultural Connections*

Abstract: This paper aims to focus on approaches dealing with nomadism in antiquity, especially in Anatolian archaeology. The first steps to sedentary life were taken after the beginning of the Epi-Palaeolithic, and new survival strategies were developed in the Near East. The most remarkable feature of land-based production is the requirement for complex processes. This led to specialization in certain activities like herding animals. The mobility that is caused by this kind of activity is different from that of the Palaeolithic. Ethnographic investigations reveal that nomads live side by side with sedentary communities in some cases, and sometimes within them. Philological data, particularly from Mesopotamia, also provides some information. Depending on their relationship with sedentary communities nomads are divided into two groups. The nomadism that takes place between sedentary communities, interlocked which each other, is called enclosed nomadism. The counterpart of this is excluded nomadism which does not display this kind of interlocked structure. Another classification divides nomadism according to itineraries. These are known as horizontal and vertical nomadism. The latter is very common, especially in Anatolia. We may assume that the situation was not very different in the past. Some archaeological data may indicate that nomadism caused by husbandry dates back to the Neolithic. However, the Chalcolithic appears to be the period in which segmentation of society occurs as a consequence of specialization. Through the textual sources in Mesopotamia, it is possible to recognize how the nomads there were related to the urban population. It is also possible to make some inferences that can confirm the existence of seasonal settlements in Anatolia. This is apparent in both south-western and eastern Anatolia. Considering the increasing number of textual sources in the Hittite period, nomadic communities are no longer elusive, although the documents are open to interpretation. Tensions between nomadic and sedentary communities in Anatolia arise not, as in the Middle East, due to scarcity of resources, but from the central government attempting to gain power over nomadic tribes. Although there are many difficulties in the practice of archaeological research aiming to uncover nomadism, there are still ways to clarify questions about these elusive people. This requires a change in the main question one hopes to answer through archaeological survey, and the adoption of a new strategy, including new technologies. It is also important to undertake systematic research on the material culture of the nomads.

Giriş

İnsanın evrimsel geçmişi dikkate alındığında, yerleşik hayatın varlığı neredeyse dün kabul edilebilecek bir tarihte başlar. Avcılık ve toplayıcılık insan ve mekân ilişkisini oldukça esnekletirebilen bir yaşam tarzı olarak varlığını -giderek azalsa da- günümüze kadar korumayı başarmıştır. Göçebeliliğin kökeni hakkında fikir ileri sürmeden önce hareket halinde olmanın insanlığın en uzun süren “normal” durumu olduğunu kabul etmeliyiz. Bu nedenle “göçebeliliğin kökeni” şeklinde bir soru ortaya attığımızda, bu daha en baştan sorunlu bir ifade biçimi olacaktır. Fakat burada göçebeliliğe bağlı olarak gelişen bir ekonomik yapının hangi koşullarda ve ne zaman ortaya çıktığı temel konumuzu oluşturmaktadır. Avcı ve toplayıcı toplulukların Paleolitik Çağ’da da sahip oldukları, hatta belki kısmen günümüze kadar ulaştırdıkları yerleşik olmayan yaşam biçimi, insan yaşamının doğadaki en özgün halini ifade etmektedir. Üretim elbette günümüz kültürünün en önemli parçasıdır. İnsanın bedensel yapısının, onu tabiat karşısında aslında ne denli zayıf düşürdüğü düşünülürse doğada bulduğu malzemeleri işleyebilmenin, onlardan nesnelere *üretmenin* onu hayatta tuttuğunu söyleyebiliriz. Ancak avcı-toplayıcı toplulukların sahip olduğu hareketlilik biçimi, temel ihtiyaçların karşılanması için doğal kaynakların tüketimine yönelik bir hayat tarzı olup bu doğal kaynakların üzerinde belli bir emek harcıyarak onlardan katma değerler üretmeyi doğrudan hedeflemiş değildir. Bu bağlamda katma değer hususunun altı çizilmelidir.

Söz konusu katma değer aynı zamanda hayatı kolaylaştırmaya yönelik bir faydadır. Bir faydanın değer haline gelmesi ise onun sıklığı veya kolay ulaşılabilirliği ile çoğunlukla ters orantılıdır.

Tam olarak buradan itibaren ekonomi kavramı devreye girer. Eğer Menger’in tarif ettiği gibi¹, kıt olan kaynakların idaresi şeklinde bir tanımdan yola çıkılacak olursa avcı ve toplayıcı topluluklar için kıtlık ya da bolluk gibi kavramların kendileri dışındaki etkenlerle şekillendiği görülür. Menger’in dikkat çektiği kıt kaynakların yönetimi çok teknik bir tanım olarak kabul edilebilir ve bizim ele aldığımız sosyo-kültürel geri plan için yüzeysel görünebilir. Paleolitik Çağ ekonomisinin bir kıtlık ekonomisi olarak görülemeyeceği Sahlins tarafından ortaya konmuştur². Fakat buzulların erimesinden sonra Ortadoğu’da görülen koşulların kendine özgü olduğu de ortadadır. Burada ortaya çıkan tahıl ekiciliği ile küçük ve büyükbaş besiciliğin dünyada bu denli büyük bir yaygınlık kazanmasında, yabani koyun ve keçinin evcilleştirmeye en uygun hayvanlar olması, gene bu bölgeye has tahılların ekiminde harcanan ve geri kazanılan enerji arasındaki dengenin oldukça verimli olması gibi bir dizi etken ve diğer bazı koşullar önemli rol oynamıştır³. Burada kıtlık kavramı, ihtiyaç duyulan nesnenin bir riske ne ölçüde açık olup olmadığı ile ilgilidir. Ne zaman ki insan üretim yolu ile risk unsurlarının etkisini en aza indirmeyi hedeflemeye başlamıştır, o zaman artık bir ekonominin varlığından söz edebiliriz. Bildiğimiz anlamda kıtlık densin ya da denmesin, tarımsal üretim yiyecek edi-

¹ Menger 1968.

² Sahlins 2016, 21-25.

³ Diamond 2005.

nimini karmaşık ve esnek olmayan bir süreç haline sokmuştur. Bu etkin bir kaynak yönetimidir. Bir geçim stratejisi olarak toplumların alt yapılarını şekillendirmiş ve zamanla farklı üst yapıların biçimlenmesinin de önünü açmıştır. Hayatı idame etmeye yönelik her türlü faaliyetin birer ekonomik etkinlik olarak nitelendirilmesi bu kavramı antropologlar için daha kullanışlı bir hale getirmiş, bu şekilde *geçim ekonomisi*, *bolluk ekonomisi*⁴ gibi tanımlarla daha ayrımsayıcı bir manzarayı ortaya koymuştur. Sahlins bu tanımları yaparken yaygın anlayışın ilkel olarak nitelendirdiği toplumların yaşamlarını incelemiş ve aslında bu toplumların bir kıtlık içinde yaşamadıklarını verileri ile beraber ortaya koymuştur. Ancak biz, özellikle Ortadoğu örneğinin kendine özgü olduğunu dikkate alarak klasik iktisat tanımını temel aldık. Bu noktada ekonominin geçim etkinliklerini inceleyenlerin ortaya attığı görece yeni bir kavram olduğunu hatırlamakta fayda vardır⁵. Geçime yönelik bir faaliyetin bir toplumun değerler sisteminde gömülü/ (*embedded*) olma durumu ile bu değerlerin kuşatılmışlığından çıkarak (*disembedded*) bağımsız ve sosyal hayatı belirleyici bir hale gelmesi iki farklı durumdur⁶. Kâr / fayda ilkesine karşı iki farklı duruşu ifade ederler. Sahlins avcı ve toplayıcı toplumları birer bolluk toplumu olarak tanımlarken bu temel duruş farkını ortaya koyar ve geçimin bu toplumların değerler dünyası içine eklenmiş olduğuna da dikkat çeker. Neolitik toplumların karmaşık görünen bir sembolizm ve tapınım ile ilişkileri düşünüldüğünde, tarım ve hayvancılığa dönük etkin-

liklere sahip olan bu toplumlarda ekonominin değerler sisteminden bağımsız olduğunu iddia etmek için bir neden yoktur. Ne var ki Neolitik dönüşüm ile birlikte insan yaşamı örneğin yerleşiklik, daha fazla planlama, esnek olmayan bir çalışma düzeni gibi daha katı kurallara bağlı bir hale gelmiştir. Paleolitik geçim stratejilerinin tarımsal stratejilerden daha farklı parametrelere sahip oldukları açıktır. Doğanın sunduklarının sonuçları kestirilemeyen doğrudan müdahalelerle salt insana yönelik fayda haline dönüşmesi insan hayatının o ana kadar bilinen çoğu tercih ve kabulünü kökten değiştirmiştir. Bu sürecin adına devrim, evrim ya da dönüşüm demek sonuçlarını değiştirmeyecektir.

Aşağıdaki satırlarda da değinileceği gibi, Neolitik Çağ ile birlikte ortaya çıkan düzen bir kaynağın idare edilmesi olup bu idare biçimi doğrudan doğanın manipüle edilmesi ile gerçekleşebilmiştir. Temel motivasyonun kaynak kıtlığı ile başa çıkmak olduğunu ise daha tarımsal üretim öncesi kendini belli eden ve aşağıda da işaret edilecek olan depolama çabalarından anlamaktayız. Kaynaklarda kıtlığın, ya da kıtlık olasılığının baş göstermesi, esasen insanların üretim yapmaya başlamasındaki nedenlerden birisidir. Bu bağlamda kıtlık ilk akla gelen olasılık olmakla birlikte, başka nedenlerden dolayı da söz konusu kaynakların idaresi bir zorunluluk oluşturabilir. Örneğin herhangi bir göç güzergâhında istasyonlar oluşturmak ya da farklı nedenlerle kalabalık grupların bir araya gelmesinin yaratacağı lojistik sorunlar da kaynak yönetimini gerektirir. Başka sözcüklerle ifade et-

⁴ Sahlins 2016.

⁵ Groh 1987.

⁶ Polanyi 2001.

mek gerekirse bu bir etkin risk yönetimidir. Yani denklemin değişkenlerine insanın doğrudan müdahalesi söz konusudur. Son buzulların erimesiyle birlikte değişen şartların insanları dünyanın farklı yerlerinde gıda temini yolunda farklı arayışlara ittiğini biliyoruz. Bu değişiklikler kimi yerlerde kıtlık olarak ortaya çıkmaktaydı ki buna karşı geliştirilen ilk strateji de depolama olmuştur. Depolama her ne kadar bir yerleşiklik göstergesi gibi görülmüşse de yerleşik hayata geçmeksizin depolama yapılabilirliğini savunan görüşler de vardır⁷. Süreçlerin birbiri ile ilişkisini düşünürsek yerleşikliğin kökeninde depolama gereksiniminin yattığını da söylemek mümkündür. Bolluk zamanında depolanan gıda ve belki yakacak gibi diğer kaynakları en iyi şekilde kullanmak ve korumak amacı ile yerleşik köylerin temeli atılmış olabilir. Bir başka deyişle, yerleşiklik insanın tarımdan bağımsız olarak deneyimlemeye başladığı bir yaşama biçimi olsa da tarımın doğuşunu bu süreçten tamamen bağımsız düşünmek yanlış olur.

Neolitik Çağ'ın başlarında (Çanak-Çömleksiz Neolitik A/ *PPNA*, MÖ 9500 - 8800) tarımsal üretim ve hayvancılıktan söz etmek zordur. Bunu izleyen Çanak-Çömleksiz Neolitik B/ *PPNB* döneminde ise gerek ekicilik gerekse hayvancılık alanında önemli mesafe alınmasına karşın, avcılık ve toplayıcılığın gıda temininde hala önem taşıdığı anlaşılmaktadır. MÖ 6000'lerde Çanak-Çömleklili Neolitik başladığında artık tarım ve hayvancılığın öncelikli bir rol oynadığı görülür. Bir tarafta bu yayılma gerçekleşirken diğer tarafta ise

Neolitik hayat tarzı içinde geliştirilen teknolojik ilerlemeler, üretime dayalı ekonomik sistemin pek çok toplum tarafından fazla direnç göstermeden kabullenilmesini sağlamış olmalıdır. Bu kültürel değişim süreci tek merkezden, yani Ortadoğu'dan tetiklenmiş gibi görünse de ulaşılan her bir aşama, yerel uyarlamalarla zenginleşerek kendi yolunda ilerlemeye devam etmiştir. Böylece ana eksenini birbirinden farklı ekonomik sistemler bazen birbirleri ile eş birliklikler içinde bazen ise daimi çatışma ve çelişki halinde var olmuş ve halen de olmaktadır.

Bu çalışmanın odağında Paleolitik Çağ'ın mobil topluluklarından farklı olarak, üretim gerçekleştiren topluluklar yer almaktadır. Yaşadığımız dünyada yerleşikliği bir ana akım olarak kabul edersek göçebeliliği bunun karşı kutbu olarak algılamak mümkündür. Ne var ki bu her iki unsur bir çeşit eş birliklik içinde, tarımsal üretimin geliştiği kimi bölgelerde bir arada varlık gösterebilirler. Günümüzde geleneksel tarımın giderek endüstriyel hale gelmesi, siyasal dayatmalar ve ekonomik alternatiflerin de etkisi ile göçebelerin yaşam alanları giderek daralmaktadır. Artık son derece sınırlı alanlarda yaşamakta olan bu toplulukların incelenmesi, ayrıca tarihsel kayıtlara geçmiş olan gözlemlerin değerlendirilmesi, belli ölçüde bu yaşam biçiminin anlaşılmasında katkı sağlayabilir.

Bu bağlamda ülkemizdeki araştırmanın durumu hakkında bir paragraf açmak zorunluluktur. Göçebeliliğin, özellikle kırsal göçebeliliğin Türk tarihi ve toplumsal temelleri açısından önemi konusunda ortada

⁷ Boyd 2006, 168-170.

neredeysse bir fikir birliği vardır. Ancak ilginç bir şekilde akademik dünyada bu konu hak ettiği ilgiyi görmemektedir. Aslında odağında göç yahut köy yaşamının bulunduğu çok sayıda sosyolojik veya antropolojik çalışmaya Yükseköğretim Kurumu'nun Tez Merkezi sayfasında yapılacak bir tarama ile ulaşmak mümkündür. Ancak daha net bir biçimde ifade etmek gerekirse bu yaşam tarzını sürdüren ya da sürdürmüş olan toplulukların alışkanlıkları, karar mekanizmaları, bunları işleten toplumsal kurumları, doğal çevre ile kurdukları ilişki, mekân anlayışları, geçim temelleri, bu temellerin zamanla değişimi, tarihsel süreçlerin bu topluluklardaki yansımaları ve bunun gibi etnografik incelemelere konu oluşturabilecek çok sayıda alan, yeterince ilgi görmüşe benzemektedir. Özellikle batı antropolojisinin, bu konuları dünyanın pek çok bölgesinde incelediği ve bir araya getirdiği çeşitli gözlemler üzerinden kuramlar ürettiği düşünülürse üzerinde yaşadığımız ülkenin potansiyelini yeterince kullanmadığımız gerçeği ile karşılaşmaktayız. Giderek yiten bu bilgilerin yeniden oluşturulabilmesi ise ne yazık ki pek mümkün görünmemektedir. Alan dışından yapılan bu gözlemin eksik olması muhtemel taraflarını şimdiden kabul etmekle beraber, göçebeler üzerinde yapılan -ve maalesef belki artık yapılamayacak olan- incelemelerin, toplum odaklı disiplinler içerisinde dar bir alanı oluşturduğu kanaatindeyiz.

Arkeolojik araştırmalar için son derece önemli bir analogi kaynağı olan etnografik ve antropolojik incelemeler, özellikle batı ülkelerinde arkeolojinin kuramsal temellerinin oluşturulmasında önemli bir rol oynamış ve oynamaya da devam etmektedir. *Deskriptif* / betimleyici bir disiplin haline doğru evrilen Türkiye arkeolojisinde maddi kültür verilerinin anlaşılmasına yönelik etnografik analogiler olmakla birlikte⁸, yerleşik ve göçebelerin birlikteliklerine yönelik, üst bağlamlardaki ilişkilerini açıklayan sistemsel modeller oluşturma konusunda dikkat çekici bir çaba yoktur. Bu durum konunun tamamen görmezden geldiği anlamına gelmemektedir. Esasen pek çok araştırmacı kendi gözlemleri doğrultusunda bölgesel olarak konuya dair görüşler ifade etmişlerdir. Ancak bu gözlemler antropolojinin kuramsal alt yapısından yeterince beslenmediği için bir üst bağlam oluşturamıyoruz. Örneğin göçebelğin Anadolu'da uygulanan biçimini diğerlerinden ayıran özelliklerin yanı sıra, yerleşiklerle olan ilişkiler ve bunlarla ilgili belirlenimci açıklama modelleri için öneriler yapılabılırdı. Ancak yukarıda da işaret edildiği gibi Türkiye'de ilgili disiplinler içinde buna yönelik bir araştırma geleneği olmayınca, arkeologların da konuya katkısı ancak sınırlı bir şekilde gerçekleşebilir. Aslında hala Anglo-Sakson arkeolojisinin etraflıca inceleyip uyguladığı modellere bakarak ilerlemek de mümkündür. Bir noktadan sonra malzemenin / kültürün tarihini yazmayı bir tarafa bırakarak kültürün

⁸ Takaoğlu 2007 ve Yakar 2007 az sayıda çalışmalarıdır. Nesnelere anlaşılmasına yönelik olan bu incelemeler kuşkusuz önemli bir açığı kapatma yolunda önemli adımlardır. Ancak göçebelğin arkeolojik bilgi üretiminde türlü modeller içinde kendine yer bulduğu söylenemez. Buna yönelik önemli bir çalışma aşağıda

da alıntılanacak olan Glatz ve Matthews tarafından gerçekleştirilmiş (Glatz-Matthews 2005), ancak Anadolu araştırmalarında temel eğilim olan yerleşik toplulukların merkezlerinin kazılması alışkanlığını kırmaya yetmemiştir.

bugün gördüğümüz biçimini nasıl aldığı ve nasıl işlediği konusunu araştırmanın odağına almalıyız. Böyle bir yaklaşım için bu topraklarda gelişen ilişkiler, iletişim örüntüleri ve etkileşim şemalarını daha iyi anlamalıyız. Bunun için Amerikalı antropologların muhtelif Pasifik adalarında yaptıkları gözlemleri kullanmak da elbette bir yöntem olabilir. Ama asıl hedef; bu doğrultuda diğer sosyal sistemlerle benzerlikler yakalamaktan ziyade, farklılıkların neler olduğu ve neden kaynaklandığına dair modelleri de ortaya koyabilmek olmalıdır.

Aşağıda göçebelik kavramına getirilen tanımlar ve bunun arkeolojide saptanırılığı üzerinde tartışılacaktır. Bu bağlamda ikincil ürün devriminde Anadolu'nun oynadığı role değinilecektir. Özellikle Kalkolitik ve Erken Tunç çağlarının maddi kültür tanımlamalarının ötesinde, ekonomik olarak ifade ettikleri dönüşüm üzerinde durulacak ve göçebeliliğin hem bölgesel hem de bölgeler arası düzlemde oynamış olması muhtemel rolü ortaya konacaktır. Son olarak yazılı belgeler ışığında Hitit Devleti içinde göçebelik konusuna değinilecektir.

Yakın Geçmiş ve Günümüz Penceresinde Göçebelik

Göçebelik kelimesi sözlük anlamı ile ele alındığında, toplulukların hareketliliği üzerinden tanımlanır. Bu toplulukların ekonomik alt yapıları sorgulandığında ise kullanılan terimlerde bir çeşitlilik dikkat çeker. Örneğin daha iyi otlaklara ulaşmak için topluluğun yer değiştirme hali *transhumance* / transhumans ismini alırken bu toplulukların esasen tarımsal faaliyet yürüten

gruplar halinde yaşadıklarının altı çizilmelidir. Anadolu'nun kimi bölgelerinde karşılaşılan yaylacılık bu kapsamda değerlendirilmelidir. Bu grupların diğer bazı özellikleri arasında ise aynı anda hem yazlık hem de kışlık yerleşim yerine sahip olmaları, yerleşime yakın otlakları tercih etmeleri, sanat ve zanaatin yerel ölçekte de olsa var olması yer alır⁹.

Göçebeliliğin yeryüzünde yoğun olduğu bölgeler oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Kuzey Afrika'dan başlayıp Ortadoğu üzerinden Orta Asya'ya ve oradan Moğolistan'a kadar uzanan bir kuşak olarak tanımlanabilir. Bu kuşağın en önemli özelliği, kurak iklim koşullarının egemen olmasıdır. 20. yüzyılın başlarına kadar geleneksel yaşam biçimleri kendilerini muhafaza etmeyi başarmıştır. Bu topluluklar üzerinde gerçekleştirilen incelemeler çoğu kez arkeolojik bağlamlar için de birer analogi oluştururlar. Ayrıca göçebeler hakkında tarihsel dönemlerde kayıt altına alınmış olan bilgiler de bir diğer veri kaynağını oluşturur.

Gerek Anadolu'nun bu kuşak içinde yer alması gerekse Türk topluluklarının tarihi gibi noktalar dikkate alındığında göçebeliliğin ülkemiz araştırmacıları tarafından ilgi gösterilen konulardan birisi olması beklenirdi. Ancak üniversitelerdeki akademik çalışmalara bakıldığında; maddi kültür, halk edebiyatı gibi alanlarda dar bölgelerde tanımlanmış saha araştırmalarının ön planda olduğu, bunu Osmanlı Dönemi içinde kronolojik ve bölgesel olarak sınırlandırılmış diğer çalışmaların izlediği anlaşılır. Göçebeliliğin sosyo-ekonomik yapısı, kurumsal unsurları, değişim ve dönüşüm

⁹ Baysal 2012, 259-260.

süreçlerindeki işleyişleri, kendileri dışındaki dünya ile ilişkileri, yan yana yaşadıkları diğer toplumlardaki algıları gibi sorunlarla ilgili konular çalışmaların hedefinde pek yer alıyor görünmemektedir.

Göçebelere tanımlama sadece hareketlilik üzerinden yapılabilir. Değişik şartlara bağlı olarak belli bir yöre içinde çadır, hayvan ve öteki araçlarla yer değiştiren, yerleşik olmayan kimse veya topluluk olarak nitelendirilebilirler¹⁰. Ancak bu tanımda göçebelikte belirleyici olan söz konusu “şartlara” yönelik herhangi bir tanımlamanın altı çizilmez. Oysa bugün yaygın olan biçimi ile göçebeliliğin en dikkat çekici özelliği, Afrika’dan başlayıp Avrasya steplerine kadar uzanan alan içerisindeki kurak iklim kuşağında sürdürülmesi olup bu toplulukların yaşam için son derece elverişsiz olan koşullara üst düzey adaptasyon becerisini de beraberinde getirmesidir¹¹.

Göçebeliliğin bir üretim biçimi olduğu Khazanov tarafından dile getirilir. Ancak pazar ekonomisinin taleplerine göre değil, tamamen geçim temeli üzerinde şekillenen bir üretim biçimi olmalıdır¹². Ardından bu tanımlama kırsal göçebelik (*pastoralism*) için oldukça detaylı bir hale getirir: Tüm yıl boyunca, kapalı alanlar kullanılmaksızın sürüler otlaklarda tutulmalıdır. Farklı otlak alanları içinde dönemselsel olarak yer değiştirilmeli ve bu hareket topluluğun tamamı ya da büyük bir bölümü tarafından gerçekleştiriliyor olmalıdır. Bu durum göçebe toplulukların hareketlerini diğer göçlerden ayıran bir unsurdur. Khazanov bir diğer çalışmasında kırsal göçebelere toplumsal

yapılarına ilişkin ölçütleri de göçebeliliğin tanımına eklemiştir. Kırsal göçebelere toplumsal örgütlenmeleri akrabalık temeline dayanmakta olup Avrasya ve Orta-doğu örneklerinde, gerçek veya kurgusal soy ağaçları ile segmenter sistemleri de içermekte ve mobil yaşam tarzı, sosyo-politik özellikler ile birlikte diğer faktörlerle ilişkili bazı kültürel özellikleri ifade etmektedir¹³.

Göçebe Üretimine Doğuşu

Göçebeliliği arkeolojiye nazaran daha çok inceleme konusu yapan antropoloji, bu yaşam biçiminin doğuşunu ekicilik ve besicilikteki uzmanlaşmanın ortaya çıkışında görmekte ve bunun da sadece karmaşık, yani kentsel toplumlarda mümkün olduğunu savunmaktadır¹⁴. Ancak arkeolojik veriler bu ayrımın kökeninin çok daha geriye gidebileceğine işaret etmektedir. Özellikle süt işlenmesine yönelik verilerin Geç Neolitik Çağ’a kadar gitmesi¹⁵, bu toplulukların varlığının karmaşık toplumların varlığına bağımlı olması gerektiği algısını sorgulatmaktadır.

Bugün artık tırnak içinde kullananlar da olsa Neolitik Çağ için yaygın olarak “devrim” ifadesi kullanılır. Aynı ifade MÖ 4. bin sonundan itibaren Güney Mezopotamya’da kentlerin ortaya çıkışı için de kullanılır. Bu iki devrim arasındaki dönem için kullanılan Kalkolitik Çağ tabiri, bakırın yeni tekniklerle işlenmeye başlamasından gerekçesini alır. Bu şekilde kültürel aşamaların teknolojiye göre adlandırılması geleneğini de devam ettirir. Ancak Kalkolitik Çağ’ı sadece bu yeniliğe indirgeyerek

¹⁰ Chaliand 2001, 25.

¹¹ Scholz 1995.

¹² Khazanov 1994, 16.

¹³ Khazanov 2009, 120.

¹⁴ Cribb 1991, 9-10.

¹⁵ Özbal ve diğ. 2012; Thissen ve diğ. 2010.

tanımlamak yüzeysel bir nitelendirme olacaktır. Andrew Sherratt'ın bu dönem içinde gerçekleştiğini belirttiği *secondary product revolution* /ikincil ürün devrimi, Kalkolitik Çağ'ın kültürel ve teknolojik anlamda nasıl bir sıçrama dönemi olduğunu ifade eden bir terimdir¹⁶. Burada tarım ve hayvancılıkta ortaya çıkan bir dizi yeniliğin yanı sıra, metalin işlenmesi ve yaygınlaşması anlaşılmaktadır. Bu yenilikler arasında sütün insanlar tarafından tüketilmesi, bu üretimin yayılması açısından dikkate değer bir konudur. Esasen pek çok insan sütün içerdiği laktoza karşı intolerans sahibidir. Sütün herhangi bir şekilde işlem geçirmemiş halini sindirebilen insanlar hemen hemen her yerde topluluğun çok az bir kısmı iken sadece Kuzeybatı Avrupa'da nüfusun önemli bir bölümü bu özelliğe sahiptir. Sütün tüm dünyada yaygın bir şekilde tüketilmesi içindeki laktozun dönüştürülmesiyle yani yoğurt ve peynir gibi ürünlerin imalatına bağlı olarak mümkün olmuştur¹⁷. Bu durum insanların yaşam kalitesini ve hayatta kalmasını olumlu anlamda geliştirmiş olmalıdır.

Burada süt üretiminin doğrudan gıda ile ilgili olması, hayvan besiciliğini insan için farklı bir konuma sokmayabilir. İnsan Paleolitik Çağ'da da hayvanlardan gıda edinimi dışında, örneğin deri ve kemikten nesnelere üreterek faydalanmıştır. Fakat doğada serbest olarak yaşayan bir av hayvanının öldürülmesinin ardından ondan farklı şekillerde yararlanılması, Neolitik Çağ'ın sürü tutan topluluklarının fayda stratejileri ile aynı şey değildir. Sürü belli bir tüketime hizmet etmesine karşın, bü-

yütülmesi mümkün olan bir servettir. Burada maddi bir varlığın insanlar tarafından yönetilmesi söz konusudur. Bu maddi varlığın tüketimi ya da biriktirilmesi, planlanması gereken işler kümesinin uygulanmasına bağlıdır. Fayda edinimi arttıkça besiciler için daha fazla iş yükü ve örgütlenme gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bunu kabaca şu şekilde tasavvur etmek mümkündür. Gıda edinimine yönelik olan et ve süt üretiminin dışında hayvancılık ekonomisinin bir diğer çıktısı yündür. Süt imalatında olduğu gibi yün de hayvanı öldürmeden sürekli temin edilebilen ürünlerdendir. Son olarak hayvan gücünün kullanımını da buna eklediğimizde, Paleolitik Çağ'daki fayda ediniminden çok daha kapsamlı bir işleyiş söz konusudur. Paleolitik Çağ insanı da elbette gereksinimlerini karşılamak için iptidai çözümler bulmakta ve üretmekteydi. Ancak Neolitik Çağ ile birlikte ortaya çıkan yeni düzende üretim karmaşıklaşmakta, buna bağlı olarak ürün ve edinimler de bir o kadar çeşitlenmekteydi. Örneğin hayvanlardan yün edinilmesinin dışında bu yünün temizlenmesi, eğrilerek ip haline getirilmesi, ardından dokunarak bir kumaş haline gelmesi, kumaşa farklı niteliklerin renklendirme ya da desenlendirme ile verilmesi ve en nihayetinde bir giysi ya da bir örtü olarak şekillendirilmesi oldukça uzun bir süreçtir. Bu sürecin her bir aşaması bir yarı mamül ortaya çıkarır. Her yarı mamül kısa veya uzun mesafeler üzerine kurulu değiş-tokuş ağında dolaşma potansiyeline sahiptir. Bu bağlamda hayvan gücünün mesafelerin aşılmasında da önemli bir rol oynamış olması mümkün görünmektedir. Fakat hayvan gücünün

¹⁶ Sherratt 1981.

¹⁷ Sherratt 1983, 94.

kullanımının getirdiği en önemli fayda tarımdadır. Hayvan tarafından çekilen sabanın yanı sıra gübre üretimi de düşünüldüğünde hayvan besiciliğinin en faydalı olduğu alanın ekicilik olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıda kronolojik geri planına değinmeden bir araya getirdiğimiz bu faydalar ve iş akışları, evrim tarihinin büyük bir bölümünde hayvanların insan için oynadığı rolü çok farklı bir noktaya taşımıştır. Bu yeniliğin kültürel hayatta ortaya çıkaracağı sonuçlar da aynı şekilde karmaşık yapılanmaların önünü açar. Yukarıda da işaret edildiği gibi üretimle ilgili süreçler bu dönemde daha karmaşık hale gelmiş, daha çok katılımcının da yer almasıyla daha fazla iletişim kanalının açılmasına neden olmuştur. Çok sayıda katılımcının yer aldığı sistemlerin oluşması beraberinde uzmanlıkların da gelişmesini kaçınılmaz kılmıştır. Nitekim karmaşıklaşan üretim süreci daha fazla zaman harcanmasını gerekli kıldığında, topluluk içinde kimi grupların bunu üstlenmeleri, bu iş bölümünün zamanla bir uzmanlık haline gelmesini de beraberinde getirmiştir.

Kıt kaynakların idaresi risk unsurlarını en aza indirmeyi amaçlar. Avcı ve toplayıcı toplumlarda da bir risk algısı olduğu muhakkaktır. Ancak bu risk algısının doğayı manipüle etmeye yönlendirmesi tarım toplumlarında keskin bir şekilde yaşanır. Bunun en uç örneklerinden biri sulamadır. Sulama fikrinin hayata geçirilmesinin ardında, yağış rejimindeki belirsizliklere karşı bir tedbir arayışının yattığı açıktır. Ni-

tekim bu tekniğin ilk defa Kuzey Suriye’de, yani kuru tarım için gereken yağışın alt sınırında yer alan bir bölgede ortaya çıkmasına tesadüf gözü ile bakmamak gerekir¹⁸. Bu bölgelerde yağış durumundaki belirsizliğin etkilerini sulama ile ortadan kaldırmayı başaran insan, aynı nedenlerden dolayı hayvancılıkta da yeni stratejiler geliştirmiştir. Hayvanların yılın farklı dönemlerini geçirmesi amacıyla farklı otlak alanlarına götürülmesi, öncelikle yağış belirsizliklerine karşı tercih edilmiş olmalıdır.

Hayvancılık üzerinde uzmanlaşmış grupların nasıl ortaya çıktığına dair iki farklı görüş vardır¹⁹. Bunlardan ilkinde göre Neolitik toplulukların yakınında yaşayan avcı ve toplayıcıların, çiftçilerin evcilleştirdiği hayvanları alarak beslemeye başlamaları ile hayvancılık eksenindeki göçebeliliğin temelleri atılmıştır²⁰. İkinci görüşe göre, Geç Neolitik topluluklarında hem tarımın hem de hayvan besiciliğinin gelişmesi ile birlikte arazi kullanımında yaşanan sıkıntıya karşı oluşturulan bir strateji hayvancılığı geçim temeli olarak benimsemiş toplulukları ortaya çıkarmıştır. Bu ilk çobanlar yerleşim yakınındaki otlakların aşırı kullanımına yol açmamak için söz konusu alanlardan uzaklaşarak yeni otlaklara yönelmiş ve zamanla bu stratejiyi Çanak-Çömleksiz Neolitik sonlarında (PPNC) yeni bir geçim biçimi haline getirmişlerdir²¹.

Arkeolojik araştırmaların bize sunduğu veriler dikkate alındığında, Kuzey Suriye’de Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik çağlar arasındaki ekonomik yaşamda kimi uzmanlıkların oluşmaya başladığı gö-

¹⁸ Bagg 2012.

¹⁹ Müller-Neuhof 2013, 6-7.

²⁰ Byrd 1992.

²¹ Rollefson – Köhler-Rollefson 1993.

rılmektedir. Bu dönemde Kuzey Mezopotamya'dan başlayarak Doğu Anadolu'nun güney kesimlerine kadar uzanan geniş bir alan içerisinde farklı niteliklerde yerleşim biçimleri ortaya çıkar²². Suriye'de yapılan araştırmalar birbirinden farklı faaliyetlere odaklanmış yerleşimlerin varlığını kanıtlamıştır. Mezopotamya'da yerleşimler 10 - 15 hektar kadar büyüklüklere ulaşırken çoğunluk 0,1 - 1 hektar arasında değişmektedir. Küçük yerleşimlerde yapılan incelemeler buradaki faaliyetlerin avcılık ile ilgili olduklarını ortaya koymuştur. Halaf topluluklarında böylece iki farklı faaliyetin ağırlıklı olarak farklı yerlerde icra edildiği anlaşılmaktadır²³.

Halaf yerleşimleri üzerinde yapılan çalışmalar göçebe toplulukların varlığına da işaret etmektedir²⁴. Ancak bu durumun farklı şekilleri olması da muhtemel görünmektedir. Khazanov'un yukarıda özetlenen modelinde göçebelik tarımsal üretim ile bir eş birliktelik içinde tanımlanmaz. Bu durum Avrasya'nın Güney Rusya'dan başlayıp Moğolistan'a kadar uzanan step kuşağı için büyük ölçüde doğrudur. Ancak tarım ve hayvancılığın doğduğu Ortadoğu topraklarında durum daha farklı bir görünüm sergilemektedir. Aşağıdaki satırlarda bu bağlamda kapsayıcı göçebelik kavramı üzerinde ayrıca durulacaktır. Yerleşimler arası farklılaşmanın nasıl ortaya çıkmış olabileceği sorusuna arkeolojik araştırmalar sınırlı da olsa yanıt verebilmektedir. Buna göre kimi yerleşimler açık bir şekilde uydu yerleşim veya odak yerleşim nitelendirilmesini hak etmektedirler. Bu tip yerleşim

örüntülerinde bir odak yerleşimden çıkan toplulukların bir uydu yerleşim oldukları, bazen ise bu uydu yerleşimlerin sonradan birer odak yerleşim haline geldikleri görülmektedir²⁵. Bu gibi yerleşimlerde başlangıçta topluluk içinde iş bölümüne dayalı segmentlerin faaliyet gösterdikleri düşünülebilir. Bu segmentlerin daha sonra daha da esnek bir yaşam stratejisini seçerek yerleşiklerden ayrılmış olması mümkündür.

Bu durum Kalkolitik Çağ ortaları için yaygın bir nitelik haline gelmiş olabilir. Marmara Bölgesi'nde yer alan Ilıpınar'da da bu tür bir yerleşim türünün varlığı oldukça mümkün gözükmektedir. Burada Neolitik Çağ'dan itibaren varlık gösteren bir yerleşimin nitelik değiştirerek bir konaklama yeri (Ilıpınar Vb) haline dönüştüğü anlaşılmaktadır²⁶. Belli uzmanlaşmaların varlığını gösteren bir diğer merkez ise Manisa yakınlarındaki Kulaksızlar'dır. Orta ve Geç Kalkolitik arasında bir zaman aralığına tarihlendirilen bu yerleşim yeri²⁷, ağırlıklı olarak taş işçiliğine odaklanmış bir topluluğa aittir. Tüm bu çeşitlenme özünde sınırlı kaynakların mümkün olan en verimli şekilde kullanılması arayışı ile ortaya çıkmışa benzemektedir.

Her ne kadar doğrudan göçebe üretimin varlığına yönelik çok açık kanıt olarak değerlendirilmeleri zor olsa da Anadolu'da Köşk Höyük, Güvercin Kayası ve Çadır Höyük'de hayvancılığın ikincil ürün edinimine yönelik uygulamalarından söz etmek mümkün görünmektedir²⁸:

²² Akkermans – Schwarz 2003, 103-109.

²³ Bernbeck 1995, 38-39.

²⁴ Akkermans – Duistermaat 1996.

²⁵ Bernbeck 2013, 56-57.

²⁶ Roodenberg 2012, 331-33.

²⁷ Takaoglu 2002, 72.

²⁸ Arbuckle 2012.

Köşk Höyük'te hayvan dişleri üzerinde yapılan incelemeler sürülerin yaylalara çıkarıldığını ortaya koymuştur. Güvercin Kayası'nda ise hanelerin hayvanlara doğrudan ulaşmadığına işaret eden bulgular vardır. Başka bir deyişle sürüler doğrudan haneler tarafından değil, başka bir unsur tarafından yönetilmektedir. Bu iki durum hayvancılığa odaklanmış bir grubun varlığını mümkün göstermektedir. Söz konusu dönem ise Orta Kalkolitik'tir. Kalkolitik Çağ'ın aynı zamanda metal işlenmesinde büyük bir ilerleme kaydedilen dönem olduğu düşünüldüğünde metal, bir bakıma bu yeni stratejilerin sonucu olan hareketliliğin hesapta olmayan bir getirisi olarak değerlendirilebilir.

İnsanın Paleolitik Çağ'dan beri kullandığı kaynakların başında mineraller ve kayalar gelmektedir. Alet yapımından kişisel süslere kadar uzanan geniş bir alan içerisinde kullanılan hammaddelerin önemli bir kısmı, yerleşik topluluklar için kolay ulaşılabilen alanlarda bulunmazlar. Hatta maden cevherleri gibi bazı hammaddeler ciddi bir keşif çabası da gerektirecektir. Bu maddelerin edinimi için uzun mesafelerin de kat edilebildiğine Neolitik Çağ'dan itibaren dolaşıma çıkan obsidyen örneği verilebilir. Hayvancılık üzerinde uzmanlaşmış, hareket halindeki toplulukların bu kaynaklara ulaşmada avantaja sahip oldukları açıktır. Bu nedenle de bu toplulukların bunları keşfedip kullanma yolunda öncü oldukları kabul edilir²⁹. Esasen metal kullanımı Neolitik Çağ'ın erken aşamalarına uzanmakla beraber, tüketimindeki artış, kentlerin yükselmesiyle eş zamanlı olarak başlamıştır. Olasılıkla aynı zamanda

büyük tüketim merkezleri haline gelen kentlerde metal sadece teknolojik avantajlarından ötürü değil, aynı zamanda prestij nesnesi olarak da talep görmekteydi. Bölgeler arasında ticaret ağlarının kurulmasıyla kolonileşmenin saptanır olduğu Uruk Dönemi dikkate alındığında, bu kentli kültürün Fırat boyunca ilerleyerek, Anadolu'nun güneydoğusuna kadar sokulmuş olmasının, Anadolu'nun sahip olduğu kaynaklarla ilişkili olduğu açıktır. Bu kaynaklar arasında bakırın da olduğu hatırlanmalıdır. Daha sonra ortaya çıkan merkezi devletlerin yayılmacılık hedeflerinde dikkate aldıkları unsurlar haline de gelmişlerdir. Hal böyle olunca göçebeler, özellikle Mezopotamya'da siyasi bileşenlerden birisi olarak MÖ 3. binden itibaren etkili olmaya başlar.

Metalin önem kazandığı bir dünyada göçebe toplulukların hangi rolü oynadığı, üzerinde durulması gereken bir konudur. Kaynaklara ulaşım konusunda bu toplulukların yukarıda açıklanan nedenlerden dolayı avantajlı oldukları kabul edilebilir. Metal teknolojileri açısından bir çekirdek bölge olarak kabul edilen Kafkasya dikkate alındığında ilginç hususlar ortaya çıkar. Erken Tunç Çağı'ndan itibaren burada ortaya çıkan kurgan mezarlarda üstün bir beceri ve incelik ortaya koyan metal eserler dikkati çeker. Bu eserlerin ortaya çıktığı kurganlar yerleşimlerle ilişkilendirilemedikleri gibi, buluntular arasında araba veya bunu çeken yük hayvanı tasvirlerinin olması toplulukların sosyo-ekonomik geri planlarında göçebeliliği düşündürmektedir.

²⁹ Müller-Neuhof 2013, 10-15.

Yazılı Tarih Başlarken Göçebelik

Göçebeler her şeyden önce hareket halindeki topluluklar olarak, bölgeler arası iletişim ve etkileşimde taşıyıcı unsurlar olarak görülmelidirler. Kentsel merkezlerin güçlü ekonomik ve siyasal yapılar oluşturduğu Mezopotamya veya Maveraünnehir gibi bölgelerde, bu merkezlerin perifer alanlarında hareket halinde olup kimi zaman yerleşik topluluklarla çatışma halinde, kimi zamansa *symbiosis* / ortakyaşarlık halinde yaşamaktadırlar. Yukarıda da işaret edildiği gibi, göçebelerin kendilerini yazılı tarihte açtığı en erken dönem MÖ 3. bindir. Mezopotamya’da *umschlossen* / *enclosed* ve *ausgeschlossen* / *excluded* olarak iki biçimde tanımlanır³⁰: Bunlardan ilkinin ‘kapalı ya da kapsayıcı’ olarak dilimize çevirebiliriz. Bu göçebelik biçimi yerleşiklik ile tam anlamıyla iç içe geçmiş bir birliktelik sergiler. Göçebelerin bu şekilde kent ve devlet gibi yapılar ile belli ilişkiler içerisinde yaşayan topluluklar olmaları dikkat çekicidir. Mezopotamya’da MÖ 2. bin sonlarına kadar göçebeliliğin diğer biçimi olan “dışarıda bırakılmış / dışlayan” göçebelik ise bu denli net kendini belli etmemektedir. Göçebeliliğin bu biçimi Asya’nın step bölgeleri ve Arap çöllerinde yaygın olup toplulukların hareket kabiliyetini etkileyen at ve deve gibi hayvanların varlığı ile karakteristik bir nitelik sergiler³¹. Bu tanıma göre bu toplulukların kentsel merkez ve tarımsal üretim ile ilişkileri bir birliktelik olarak tanımlanmaktan uzaktır.

Hareket biçimleri üzerinden gidildiğinde iki türlü göçebelikten söz etmek

mümkündür. Bunlar *horizontal* / ufki ve *vertikal* / dağ göçebeliliğidir³². Yatay ve dikey olarak da çevrilebilecek bu nitelendirme biçimi oldukça temel bir sınıflandırmadır. Yukarıda Mezopotamya için tanımlanan kapsayıcı göçebelik, bu sınıflama dikkate alındığında iki alt gruba ayrılabilir. Kapsayıcı yatay göçebeliliğe (*umschlossener horizontaler Nomadismus*) tarihsel örnekler arandığında 3. ve 2. bin arasındaki Amurru toplulukları ile Arami topluluklarının MÖ 14. yy’dan itibaren belgelenen varlıkları, bilinen en erken örnekler olarak ortaya çıkar³³. Bu toplulukların varlıklarının ekonomik bağlamda ifade ettiği durum, belli bir doğal geri plan ile yakından ilişkilidir. Rowton tarafından *dimorphe zone* olarak tanımlanan bu bölge³⁴ 200 ile 400 mm arasında yıllık yağış ortalamasına sahiptir ve Suriye’de Fırat’ın doğuya doğru adeta bir dirsek görünümü sergilediği Meskene ve Rakka arasından başlayıp Cezire’ye, oradan da Zap Suyu’nun Dicle’ye karıştığı noktaya kadar uzanan alanı kaplar. Buradan güneybatıya doğru uzanarak Dicle’nin batısındaki alüvyal düzlükleri de içine alır. 400 mm ve üzerinde yağış alan bölgenin sınırı ise Birecik-Mardin-Nizip-Musul-Erbil-Kerkük boyunca devam ederek Dicle’nin doğusundan Susa Ovası kenarı boyunca uzanır. Bu tanımlanan bölge içerisinde sulama yapmaksızın yağmura bağlı olarak tarım yapmak oldukça büyük bir risk faktörünü beraberinde getirir. Yağış rejimindeki düzensizlikler buradaki ekonomik istikrarı tehdit eden en büyük unsurdur. Bu nedenle bir diğer ekonomik düzen ile ortakyaşarlık geliştirmek yaşamsal

³⁰ Streck 1998, 592.

³¹ Streck 1998, 594.

³² Streck 1998, 592-593.

³³ Streck 1998, 592.

³⁴ Rowton 1976.

bir önem taşımaktadır. Tanımlanan durumda tarıma eşlik eden diğer üretim biçimi küçükbaş hayvancılıktır. 200 mm altında yağış alan bölgelerde ise tarım sadece sulama ile mümkün olmaktadır. Fırat'ın batısındaki aluvyal düzlükler ile Suriye steplerinde, 100 mm'ye kadar yağış alan ve sulamalı tarımın uygulandığı yerlerde küçükbaş hayvancılığın yapıldığına ilişkin veriler mevcuttur³⁵. Burada küçükbaş hayvancılık ve tarımın bir arada var olduğu geniş bir alan tanımlanabilmektedir. Göçebelere yaşadığı bu alanlar bütünlük göstermekten uzak olup yeraltı su kaynakları, nehir vadileri ve suni sulama kanalları ile bölünmüş bir görünüm sergilemektedir. Bu geniş çöl-bozkır alanı zamanla tarım alanlarının aleyhine genişlemiş ve gezgin çobanların uğrak yerleri haline gelmiştir. Bu şekilde bakıldığında burada göçebelik, yerleşikliğe bağlı olarak gelişen bir evrimsel aşama olarak değil, bu kırılğan bölge içindeki doğal kaynaklardan en verimli şekilde yararlanmaya yönelik bir üretim biçimi olarak tanımlanmalıdır.

Göçebelik bağlamında adı geçen bir diğer önemli coğrafi bölgeye, Avrasya steplerine bakıldığında, burada da bir takım tarihi referanslara ulaşmak mümkündür. Her ne kadar güvenilirliği tartışmalı da olsa Herodot Tarihi'nin IV. kitabında Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan İskit toplulukları hakkında bir hayli bilgi verilmektedir. Ancak Mezopotamya örneğinin aksine, burada bu topluluklar ile bir şekilde birlikte var olmuş kentsel örgütlenmeye sahip yerleşimlerden sıklıkla söz edilmez. Karadeniz kıyılarındaki Yunan koloni

kentleri ile bu topluluklar arasındaki ilişkiler ise Mezopotamya'daki örnekler ile karşılaştırılabilecek türden değildir. Mezopotamya'da göçebe toplulukların kentlere sızıp kraliyet makamını ele geçirdikleri veya yerleşik merkezlerdeki siyaset ortamına bir şekilde dâhil olduklarının çokça örnekleri mevcuttur. Buna benzer bir durumu Karadeniz kıyılarındaki Yunan koloni kentleri için söylemek mümkün görünmemektedir. Bu nedenle söz konusu topluluklar yukarıda verilen dışarda bırakılmış (*excluded*) göçebelik tanımına uygun bir özellik sergilememektedirler. Yunanistan için hiçbir zaman önemli bir tehdit unsuru oluşturmayan İskit toplulukları, yer yer mitolojik anlatılar içinde yer almış, aynı ölçüde sanat eserlerinde egzotik bir unsur olarak kullanılmıştır.

Arkeolojik araştırmalar neticesinde Avrasya'nın atlı göçebelere kurgan mezarları ile ilişkilendirilmektedirler. Her ne kadar yerleşik topluluklarınkileri ile karşılaştıramayacak nitelikte de olsalar gerek Bronz Çağı'na gerekse Demir Çağı'na tarihlenen kurganlarda ele geçen buluntular, tabakalaşmış, dolayısıyla da karmaşıklaşmış toplumsal yapılanmalara işaret eder. Öte yandan Avrasya atlı göçebelere kentsel toplumlarla iç içe geçmemiş olması, biraz genelleyici bir ifade olabilir. Coğrafi olarak Ortadoğu ile karşılaştırıldığında oldukça büyük bir alan ile karşı karşıya olduğumuz açıktır. Ancak Karadeniz'in kuzeyinden başlayarak Moğolistan ve Kuzey Çin'e kadar uzanan bu geniş alan içerisinde, bölgeler arasındaki iletişimi tamamen yahut kısmen kesen coğrafi bari-

³⁵ Klengel 1971, 24-31.

yerlerden söz edilemez. İskitler incelendiğinde, binlerce kilometre ötedeki Güney Sibirya'ya kadar uzanan geniş bir alanda ortak ya da benzer bir takım maddi kültür öğelerinin ortaya çıkmış olmasıyla, etkileşimi mümkün kılan ağların (*network*) varlığı oldukça net bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu geniş iletişim ağının işleyebilmesi, ağa dâhil toplulukların örgütlü olması ile mümkündür. Örgütlülük hiyerarşik bir durum sergiliyorsa bu tabakalaşmayı belirleyen unsurun görünürlüğü irdelenmelidir. Söz konusu unsur sadece savaşçılık yahut bununla ilgili becerilerden ibaret olmasa gerektir. Hayatta kalmanın zor olduğu bu bölgeler için talan ve yağmanın ekonomik amaçlı olduğu kabul edilse bile, nihayetinde üzerinden zenginlik tanımının yapıldığı bir maddiyatın da görünür olması gerekir. Sürü sahipliği bu tanımın karşılığı olsa gerektir. Ancak bu zenginliğin saldırıya açık ve kolay kaybedilen bir tarafının olması, bunların korunmasında eril iş gücünü ve ona bağlı olarak savaşçılığı da ön plana çıkarır³⁶.

Eski Anadolu'da Göçebelik

Tarımsal üretimin ilk defa gerçekleştirildiği Ortadoğu'nun kuzeydeki kenar bölgesi olan Anadolu, bu yeni gelişimin önemli bölgelerinden birisidir. Burada tarım daha çok dağ sıraları arasına sıkışmış vadi tabanları ya da ona yakın alanlarda icra edilirken yarımada'nın en büyük kısmını oluşturan alanlar dağlıktır ve bundan dolayı da yerleşik hayata çok da uygun bir zemin teşkil etmezler. Ancak tam olarak

da dağlar ve ovaların bu derece iç içe geçtiği bölgeler, sahip oldukları otlak alanlarla hayvancılık için oldukça ideal bir yaşam alanı oluştururlar. Mera, ahır ve yaylacılık olmak üzere hayvancılığın farklı biçimleri Anadolu'da uygulanmaktadır³⁷. Tarihsel geçmiş dikkate alındığında, özellikle Türk topluluklarının buraya göçtükleri Ortaçağ'dan itibaren, göçebe toplulukların arazi kazanım ve kullanımları üzerine tespitlerde bulunmak mümkün olmaktadır. Anadolu'nun iç kısımlarında uygun bölgelerde çok sayıda yaylak ve kışlak alanlar oluşmuştur. Bunların çoğunlukla ekime müsait alanlara yakınlığı, yarı göçebe yaşam tarzının da kısa sürede yayılmasına sebep olmuştur³⁸.

Her ne kadar göçebelik Anadolu'da geleneksel bir yaşam biçimi olarak kabul edilse de arkeolojik arazi çalışmalarında dikkate alınan bir olgu olmamıştır. Ancak bugün göçebeliliğin arkeolojik çalışmalarda incelenmesine yönelik en çok alıntılanan eserlerden birisi Anadolu göçebeleri arasında yapılan etnografik gözlemleri içerir³⁹. Gerek güncel gerekse tarihsel gözlemleri bir araya getirerek bunları erken dönemler için analogi olarak sunan bir diğer isim ise Jak Yakar'dır⁴⁰.

Hayvancılık ekonomisinin varlığını kanıtlayan arkeolojik verilerin ayrıntılı analizleri Kalkolitik Çağ'dan itibaren bu geçim biçiminin bir uzmanlaşma alanı haline geldiğini ortaya koyar⁴¹. Bunun ne ölçüde göçebelik anlamına geldiğinin ise kestirilmesi zordur. Yerleşim yerlerinin konum

³⁶ Anthony 2007, 137-138.

³⁷ Yakar 2007, 172-73.

³⁸ Hütteroth – Höhfeld 2002, 138-139.

³⁹ Cribb 1991.

⁴⁰ Yakar 2007.

⁴¹ Bu bağlamda en dikkat çekici veriler Suriye'den gelmektedir: Akkermans– Duistermaat 1996; Akkermans – Schwarz 2003. Ayrıca Anadolu için, Arbuckle 2012.

bilgilerine dayanarak bazı tahminler ileri sürülebilir. Örneğin Sivas'ta Kalkolitik Çağ yerleşimlerinin plato kenarlarında konumlandığına dikkat çekilmiştir⁴². Ne var ki yüzey araştırmasına dayanan bu gözlemler, söz konusu yerleşimlerin geçici konaklama alanları mı yoksa sezonluk barınaklar mı olduğu konusunda bilgi verememektedir. Ancak bu tip konumların sürü sahibi topluluklar için belli bir fayda da getirdiği açıktır. Güneybatı Anadolu'da yapılan diğer bazı incelemeler de Kalkolitik Çağ'daki göçebelik konusunu gündeme getirmiştir. Bağbaşı'nda yapılan kazılar burada Geç Kalkolitik mimarisinin dayanıklı malzemeden yapıldığını ortaya koymuştur⁴³. French ve Coulton Eşen Çayı'nın yukarı havzası ve Lykia kıyıları arasında *transhumans* temelinde bir hareketlilik olduğunu ileri sürmektedir⁴⁴. Bu durum söz konusu yerleşimin dönemsellik niteliğini ortaya koymaktadır. Aynı bölgedeki Karataş'ın da yarı göçebelere ait bir yerleşim olabileceğine işaret edilir⁴⁵.

Anadolu prehistoryasında göçebe/ yarı-göçebe yaşam tarzının söz konusu olduğu bir diğer bölge Doğu Anadolu'dur. Bu bölgenin Erken Tunç Çağı'ndaki kültürel kimliğini temsil eden Karaz Kültürü (Erken Transkafkasya Kültürü) gerek hafif malzemelerin kullanıldığı bir mimariye sahip olması gerekse uzun sürekliliğe işaret eden kültürel tabakalaşmanın nadir görülmesi gibi nedenlerden ötürü göçebe ya da yarı-göçebe olarak değerlendirilmiştir⁴⁶. Bu kültürün Kafkasya ile ilişkilendirilmesinden dolayı madenciliğin yayılmasında

da bir rol oynayıp oynamadığı sorgulanmaktadır. Bu noktada doğrudan veriler oldukça azdır. Bunlardan en önemlisi Arslantepe'nin VIA tabakasından gelmektedir. Bu tabaka sadece Transkafkasya etkilerinin görülür olduğu bir tabaka olması ile değil, aynı zamanda burada saptanan kalite mezardaki metal eserlerin kuzey bölgelerle ilişkisini ortaya koyması ile de dikkat çeker. Ayrıca Giresun'dan başlayarak Murgul'u da içine alacak şekilde doğuya doğru uzanan bir bölgeye işaret ediyor olması da büyük önem arz eder⁴⁷. MÖ 4. binin son çeyreğinde Mezopotamya'nın Anadolu'yu hammadde temini çerçevesinde gerçekleşen bir ilişkiler ağına dâhil ettiği bilinmektedir. Bu dönemde Mezopotamya etkilerinin Anadolu'da kendini belli ettiği en önemli merkez olan Arslantepe'de, yerleşim genelindeki metal eserlerin hammaddelerinin çok farklı bölgelerden temin edildiği anlaşılmaktadır⁴⁸. Öte yandan örneğin bu temin bölgelerinden birisi olan ve yukarıda değinilen Doğu Karadeniz'in prehistorik yerleşimi hakkında bilgilerimiz oldukça kısıtlıdır. Sahil kesimi için ciddi bir araştırma açığı mevcut olup art bölgede ise masif mimariye sahip büyük yerleşimlere rastlanmaz⁴⁹. Bu şartlar altında arkeolojik olarak görünür olmayan göçebe/ yarı göçebe toplulukların bu hammaddelerin Elazığ-Malatya bölgesine getirilmesinde bir rol oynamış oldukları oldukça muhtemel görünmektedir.

Uruk Kültürü'nün kuzeye doğru yayılırken izlediği strateji dikkate alındığında,

⁴² Ökse 2000, 17.

⁴³ Eslick 1992, 48-50.

⁴⁴ French – Coulton 2012, 44.

⁴⁵ Yakar 2007, 312-313.

⁴⁶ Işıklı 2011, 96-100.

⁴⁷ Hauptmann ve diğ. 2002.

⁴⁸ Hauptmann ve diğ. 2002, 65.

⁴⁹ Sagona 1984, 138.

Orta Fırat kıyılarında doğrudan kolonilerin kurulduğunu, daha kuzeyde ise yerli Kalkolitik yerleşimlere eklenmiş kimi merkezler oluşturdukları göze çarpmaktadır⁵⁰. Uruk etkilerinin en kuzeyde tespit edildiği Tepecik ve çevresinde güneyin güçlü etkisini seramikte görmek mümkün olmuştur⁵¹. Mezopotamya ile karşılaştırıldığında kent kültürünün ya çok geri ya da hiç olmadığı Anadolu ile ilişki kurulurken yerel unsurların sahip olduğu ticaret ve diğer iletişim ağları değerlendirilmiş olmalıdır. Bu bağlamda Uruk Kültürü için kuzeydeki bu kenar bölgenin yün üretimi açısından ek hammadde temini yapılan bir bölge olması ihtimali de hatırlanmalıdır⁵². Böylece bölgeler arası ticaretin gelişmesinde hayvancılıktan edinilen yararın daha karmaşık üst bağlamların oluşmasına katkıda bulunduğu sonucuna ulaşabiliriz. Kurulan bu yeni düzende sürü tutulmasında uygulanan karar ve tercihler artık çok uzaktaki taleplerle ilişkilidir. Böylesi bir durumda eğer hayvancılık gelişkin bir üretim alanı ise göçebelere bu alanın uzmanlaşmış gücü olarak görmek mümkündür.

Doğu Anadolu arkeolojisinde göçebelik, MÖ 2. bine ait kontekstlerde de önemli bir araştırma problemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu dönemin Erken Transkafkasya Kültürü gibi bir kültürel kompleks olarak değerlendirilmesinin şu an uzağındayız. Arkeolojik olarak bu kültür boyalı seramikleri ile dikkat çeker ve bu nedenle de öncesindeki Erken Transkafkasya Kültürü'nden çok farklı bir görünüm sergiler. Bir diğer dikkat çekici husus ise MÖ 3. binde ovalarda çok sayıda

yerleşim varken 2. binde bunun bariz bir şekilde düşüş sergilediğidir⁵³. Bu durumu 2. binde yerleşik tarımcı toplulukların zayıflaması olarak yorumlamak mümkün görünmektedir. Ancak burada Anadolu yerleşim gelişiminin genel eğilimine bakıldığında 3. binde araştırılan tüm bölgelerde, özellikle vadi tabanlarındaki ovalık alanlarda yerleşim sayısında bir sıçrama olduğu, bunu izleyen dönemde, yani 2. binde ise yerleşim sayısının ciddi bir düşüş sergilediği dikkat çeker. Bu süreç her zaman yerleşik hayatın göçebelik lehine terk edildiği gibi bir anlam ifade etmek zorunda değildir. Köy tipi yerleşimlerin terk edilerek, civardaki büyük yerleşimlere göç edilmesi gibi bir durum da söz konusudur. Nitekim Erken Tunç Çağı'nı izleyen Orta Tunç Çağı, Anadolu'da devletleşmenin ilk aşamalarının yaşandığı bir dönemdir. Doğu Anadolu özelinde ise yaylalarda tespit edilen ve seramik geleneği itibarı ile Erken Tunç Çağı'ndaki Erken Transkafkasya Kültürü'nden tamamen farklı bir gelenek karşımıza çıkmaktadır. Maddi kültürdeki bu köklü değişim bir şekilde yeni toplulukların varlığı ile açıklanabilir. Erken Transkafkasya Kültürü kendisini ayakta tutan unsurların belki ortadan kalkması ile çökmüş bir sistem olarak görülmelidir. Ovalardaki höyüklerin varlığı düşünüldüğünde bu sistemin tam göçebeden ziyade yarı-göçebe olarak kabul edildiği de hatırlanmalıdır. Doğu Anadolu'nun MÖ 3. ve 2. bini karşılaştırıldığında arkeolojide tespitleri sorunlu olan göçebelik ve yarı göçebelik arasındaki farklar da⁵⁴ görünür hale gel-

⁵⁰ Algaze 1993, 113-114; 116, fig.47.

⁵¹ Esin 1982.

⁵² Algaze 2008, 94.

⁵³ Özfrat 2001, 110.

⁵⁴ Baysal 2012, 259-260.

mektedir. Erken Transkafkasya yerleşimlerinin höyükleşmiş olmalarına karşın, yaylalardaki 2. bin yerleşimlerinin bu şekilde bir yapılanma sergilememeleri dikkat çekicidir. Bu durum 3. bin yerleşimlerinde tarımın da uygulanmış olduğunu gösterirken 2. bin topluluklarının hayvancı olduğunu düşündürmektedir.

French ve Coulton, Fethiye ve Kumluca arasında Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilen ve sürekli bir yerleşimi gösteren buluntu yeri olmamasına işaret ederler⁵⁵. Ancak yakın zamanda görülen uygulamanın aksine ana yerleşimlerin yaylada, kışlık yerleşimlerin ise kıyı bölgesinde olduğu düşüncesindedirler. Kıyıya yakın bir yerleşim olan Girmeler bu kanıyı desteklemeye uygun bir görünüm vermektedir. Kuruçay ve Hacılar ile paralellik gösteren bir grup malın buradaki mağarada ele geçmesi kültürel aidiyet konusuna ışık tutmuş⁵⁶ diğer taraftan da Kalkolitik toplulukların bu mağara ile ilişkisi sorusunu ortaya atmıştır. Ancak 1980'li yıllarda mağaranın girişinde yer aldığı belirtilen höyüğün tamamen tahrip edilmiş olması iki alan arasındaki ilişkiyi yeniden kurmayı imkânsız hale getirmekte ve buranın gerçekten hayvancılıkla bir ilişkisi olup olmadığı sorusunu cevapsız bırakmaktadır. Burada yapılan kazılar sayesinde mağara önünde 55 m çapında ve 6,8 m yüksekliğinde bir yerleşimin varlığı anlaşılmıştır⁵⁷. Son çalışmalar ise mağara içindeki tabakalaşmanın MÖ 9. binyıla uzandığını ve henüz tarımsal üretime geçilmemiş bir dönemde yerleşikliğin ilk adımlarını atan bir avcı-toplayıcı toplulu-

ğun gelişimini ortaya koymuştur⁵⁸. Hayvancılıkla geçimini sağlayan bir topluluğun buradaki muhtemel mevsimsel varlığı hakkında ise herhangi bir yargıda bulunmak şu an için mümkün görünmemektedir.

Burdur ve Antalya bölgeleri dikkate alındığında höyük tipi yerleşimlerin Erken Tunç Çağı ile birlikte yayılmaya başladığı görülür. Bu dönemde yeni kurulan yerleşimlerin eski Neolitik ve Kalkolitik merkezleri tercih etmedikleri görülmektedir ki bu durum her ne kadar arkeolojik malzeme çok açık kendini belli etmese de kültürel anlamda görülen büyük bir değişim ile ilişkili olabilir⁵⁹. Bu değişiklik ekonomik faaliyetler ve bunun beraberinde getirdiği yeni yerleşim stratejileri ile ilişkili olabilir. Ancak kesin bir çıkarım için daha fazla arkeolojik verinin toplanması gerekir.

Anadolu'da tarihsel dönemlerin başlaması ile birlikte göçebeliliğin yeni oluşan feodal devletlerin bünyesinde nasıl hayatta kaldığı bir diğer konudur. Orta ve Geç Tunç Çağı'nda göçebelilerin devletleşme süreci ve sonrasında merkezi devlete nasıl eklemlendikleri konusunda dolaylı çıkarımlarda bulunmak mümkün olduğu gibi kimi yazılı veriler de mevcuttur. Yazılı kaynaklar bölgesel bağlamlar hakkında bilgi verirken arkeolojik çalışmaların sunduğu veriler daha çok dolaylı çıkarımlara izin vermektedir. Göçebe topluluklar Mezopotamya ve Suriye'de siyasi dengeleri değiştirebilen önemli aktörler olmakla birlikte, Anadolu'da benzer bir durumu iddia etmek için ortada bir neden yoktur. Erken Tunç Çağı'nda yerleşim sayısının genel

⁵⁵ French – Coulton 2012, 44.

⁵⁶ Köktürk 1996/1997.

⁵⁷ Becks – Polat 2013, 167.

⁵⁸ Takaoglu – Korkut 2019.

⁵⁹ Duru 2008, 145.

olarak bütün bölgelerde önceki dönemlere göre daha yüksek olduğunu biliyoruz. İkinci bin başlarında bu sayının geriye gittiği de çoğu bölgede gözlenir. Bu geri gidişin kırsaldan kente göç şeklinde yorumlanması, MÖ 2. bine ait yerleşimlerin giderek genişlediğinin saptandığı durumlarda mümkündür. Ancak her bölgenin kendi iç dinamikleri ile şekillendiği muhakkaktır.

Yakın zamanlara kadar yaylacılığın önemli bir yaşam tarzı olduğu Güneybatı Anadolu'da bu durumun Tunç Çağı'nda nasıl olduğuna dair bazı ipuçları bulunmaktadır. MÖ 2. bin boyunca Anadolu'nun batısında ve güneyinde yaşayan Luvi topluluklarının yaşam tarzı hakkında kimi metinlerde dikkate değer ayrıntılar dikkat çekmektedir⁶⁰. Bunlar doğrudan ifadeler olmaktan ziyade dolaylı çıkarımlardır. Örneğin Luvice kelimelerin kullanıldığı Hitit metninin bağlamının yaylacılık olması dikkat çekicidir. Bir diğer ilginç veri grubu ise yer isimleri ve bunların konumlandırılmalarıdır. IV. Tuthaliya ve Tarhuntaşşa kralı Kurunta arasında yapılan ve *Bronz Tablet*'de yer alan anlaşmada MÖ 2. bine ait yerleşimlerin adının geçmemesi, bu bölge halkının göçebe olması ile ilişkilendirilmiştir⁶¹. Bunun dışında yer ve halk isimlerinin incelenmesi ile yeni görüşler de ortaya atılmıştır. Forlanini'ye göre Luvi ve Lukka arasındaki fark aynı dili konuşan ancak farklı yaşam tarzlarına sahip olan Türk ve Türkmen (Yörük) arasındaki farka benzer. Her ne kadar bu görüşler

varsayıma dayalı olsa da Ulmi-Teşub anlaşmasında çobanlardan söz edilmesi bölgede hayvancılığın varlığına işaret etmektedir⁶². Gerçekten de MÖ 2. bin boyunca bu tip bölgelerin devletin ekonomik alt yapısına eklenmemiş olması düşünülemez. Ancak bununla birlikte bu toplulukların Mezopotamya'da yer yer karşılaşılan türden güçlü bir askeri ve siyasi unsur oluşturdıkları da söylenemez.

Bu durum elbette göçebelerin tam anlamıyla egemenlik altına alındığı şeklinde görülmemelidir. Nitekim Hitit Devleti'nin kuzey sınırlarında yaşayan Kaşka topluluklarının devletin düştüğü zaafı iyi değerlendirerek çok büyük istikrarsızlıklara yol açtığı da bilinmektedir⁶³. Bu topluluklar çoğunlukla göçebe olarak kabul edilirler. Aslında bu yargıya yönlendiren veriler daha çok yazılı metinlerdeki dolaylı bilgilerdir. Kaşka topluluklarının herhangi bir egemenliği tanımadığı söylenir; geçim temelini küçük ve büyükbaş hayvan besiciliği ile birlikte tarım oluşturur⁶⁴. Bu durum yaylacılık modelinde bir hareketliliğe işaret ediyor olabilir.

Her ne kadar Kaşka topluluklarının arkeolojik olarak tespiti sorunlu olsa da yazılı kaynaklar sayesinde bir dizi çıkarıma ulaşmak mümkündür. Glatz ve Matthews Hititler ve Kaşkalar arasındaki ilişkileri

⁶⁰ Bu bağlamda en öne çıkan belgeler Ulmi-Teşub anlaşması ve *Bronz Tablet*'dir. Forlanini *Bronz Tablet*'teki yer isimlerinin Toroslar'da olabileceğine ilişkin varsayımlar öne sürerken söz konusu yerleşimlerde yarı-göçebe toplulukların yaşıyor olabileceğine işaret eder (Forlanini 1998, 223-224). Simon ise

Ulmi-Teşub anlaşmasında çobanların varlığı ile doğrudan ilişkilendirilebilecek "yazlık otlak" ve "tuz yalama" ifadelerini ortaya koyar (Simon 2010,550-551).

⁶¹ Forlanini 1998, 222-224.

⁶² Simon 2010, 550.

⁶³ Klengel 1998; Von Schuler 1980, 461-464.

⁶⁴ von Schuler 1980, 462-463.

antropolojik bir bakış açısı ile değerlendirmişlerdir⁶⁵: Bu topluluklar Hitit Devleti'nin çatışma halinde olduğu Mittanni ya da Mısır'ın aksine herhangi bir siyasi muhatabın olmadığı topluluklardır. İlginç bir şekilde Hitit Devleti'nin başkenti olan Hattuşa, Kaşka sınırlarına yakın olduğu halde başkent olarak tercih edilmiştir. Hititler için kutsal olduğu anlaşılan bir diğer kent olan Nerik ise doğrudan Kaşka toprakları içinde yer alır. Hititler için bir kimlik tanımlanırken bunun coğrafi bir bölge ile yakından ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Nerik gibi dini nedenlerden dolayı oldukça önemli bir role sahip olan bir Hitit kentinin bu coğrafi alanın dışında Hitit kimliğine ait kalmış olması bu iki topluluğun birbirleri ile ilişkileri açısından dikkat çekici bir durumdur.

Her ne kadar eski araştırmacılar, biraz da maddi kültürlerinin tanımlanamamasından dolayı göçebeliği Kaşka topluluklarının bir özelliği olarak kabul etmiş olsalar da bugün bunu bu şekilde genelleştirmek çok doğru görünmemektedir. Hitit kaynaklarında Kaşkalar için kullanılan nitelendirmeler arasında “domuz çobanı” ve “keten dokuyan” şeklindeki ifadeler bu toplulukların yaşam tarzı hakkında ipuçları sunmaktadır⁶⁶: Keten ekiciliği bu toplumların tarımdan uzak yaşamadıklarını ortaya koyar. Domuz ise yaylacı bir ekonomide besiciliği yapılmayan, daha çok nemli ve ormanlık alanlarda tercih edilen bir besi hayvanıdır. Ne var ki Hitit kaynaklarında geçen bu nitelendirmeler, daha çok aşağılayıcı bir anlamda kullanılmıştır⁶⁷. Dolayısıyla ile gerçekten bu konudaki bir gözlem ile

ilgili olmayabilir. Dahası Hitit kaynaklarının Kaşka yerleşimleri için URU determinativini kullanmış olması⁶⁸, Kaşka toplulukları için bir genelleme yapmanın doğru olmadığını göstermektedir. Bir bakıma Hititler burada yabancı bir ülkeyi ele geçirmeye çalışan istilacılardan çok da farklı görünmemektedir. Bu durum Kaşka saldırganlığını, örneğin Mezopotamya göçebelilerinin tehditkarlığından daha farklı bir açıda gösterir. Yerleşik Kaşka topluluklarının varlığını kabul ettiğimizde bunun bir göçebe-yerleşik kavgası değil, topraklarını genişletmeye çalışan bir merkezi güce karşı, dağınık toplulukların yürüttüğü bir mücadele olarak görmek yerinde olur. Benzer sorunların güneydeki göçebelere yaşanmadığı düşünülürse meselenin aslında Anadolu topraklarında yaşayan değişik halkların mevcut ekonomik ve politik sisteme dâhil edilmesi olduğu anlaşılır. Burada yerleşikler ve göçebeler arasındaki çıkar çatışması ikincil bir unsur olmaktan öteye gidemez. Bu durum belki de Osmanlı Dönemi'ndeki Türkmen topluluklarının kontrol altına alınma politikası ile karşılaştırılabilir. Burada da en önemli mesele Yürük ya da Türkmen topluluklarının sisteme dâhil olmak istememesi ve bu nedenle de merkezi otorite tarafından tehdit olarak algılanmasıdır.

Sonuç

Arkeolojik verilerin kendisi çoğunlukla durağan olmakla birlikte, ortaya koymaya çalıştığı sistem, insanlar ve toplumların hayatıdır ve dolayısıyla ile de oldukça dinamik bir unsurdur. Bu dinamizm sayesinde tarihimiz özellikle son on bin yıldır

⁶⁵ Glatz – Matthews 2005.

⁶⁶ Glatz – Matthews 2005, 56-59.

⁶⁷ von Schuler 1980, 463.

⁶⁸ Glatz – Matthews 2005, 56.

ivmesini artıran bir gelişim ve dönüşüm zincirlerinden oluşur. Değişimin kendisini gördüğümüz halde bunun arkasında yatan mekanizmayı, yani tetikleyen unsurları her zaman net olarak görmemiz pek mümkün değildir. Özellikle arkeoloji için göçebeler ve onlarla ilgili kontekstler belirsizliklerle doludur. Olguya yönelik kanıtın yokluğu her durumda olgunun yokluğunun kanıtı değildir ki bu durum da göçebelik için sıkça söz konusudur.

Neolitik Çağ'ın getirdiği hayvan besiciliğinin bir uzmanlık haline gelmesi ile birlikte insanların buna uygun bir hayat tarzı geliştirmiş olmaları oldukça muhtemel görünmektedir. Bu uzmanlaşmanın varlığına yönelik doğrudan veriler sınırlıdır. Dolaylı veriler ise çoğu kez yorumlar çerçevesinde oluşturulmuştur. Bu durum ele alınan dönemin maddi kültürünün niteliğinden kaynaklanmaktadır.

Hayvancılığa bağlı olarak gelişen göçebelik planlanmış bir hareketlilik gerektirir. Bu hareketliliğin diğer gruplarla ilişkiler açısından büyük önemi vardır. Bu ilişkilerin ortakyaşarlık üzerinde gelişmesi yeni rotaları tanınması ve bunlar üzerinde gelişen yeni bağlantılarla birlikte mal değişiminin yanı sıra kültürel ilişkilerin de gelişmesini sağlamıştır. Özellikle Kalkolitik Çağ bu ilişkilerin bölgeler arası düzlemde ivme kazandığı bir dönemdir ve aynı dönemde hayvancılığa bağlı ürün çeşitlerindeki artış bu ilişkilerin önemli bir katalizörüdür. Üretim süreçlerinin giderek karmaşıklaşan ve karşılıklı bağımlılıkları artıran yapısı karşısında uzmanlaşma bir gereklilik olarak karşımıza çıkar. Bu nedenle göçebelik ve onun kendine özgü ekonomisini karmaşık toplumsal ilişkilerin gelişimi içerisinde bir konumda kabul etmek yerinde olacaktır.

Erken Tunç Çağı'na kadar uzanan süre içerisinde topluluk içinde ya da ona paralel olarak hayvancılığın farklı gruplar tarafından gerçekleştirildiğine yönelik arkeolojik veriler hayvan kemiklerinin titizlikle belgelenmesi ile daha da artırılabilir. Sadece kronolojik olarak değil aynı zamanda bölgesel eğilimlerin de tespit edilmesi böylece mümkün olabilir.

Anadolu'da göçebelik Mezopotamya'dan farklı olarak kent yaşamına siyasi anlamda müdahil olmamıştır. Bu durum Mezopotamya'nın kısıtlı kaynaklara sahip olması, dolayısı ile bir arada yaşamının yolunun bulunması zorunluluğundan kaynaklanmış olabilir. Ancak Anadolu göçbeliği çok daha farklı işlemiş benzenmektedir. Hitit ve Kaşka örneğinde aslında temelde merkezi bir sisteme sahip bir halk ile bu sisteme dâhil olmak istemeyen bir diğer halk söz konusudur ve Kaşka topluluklarının göçbeliği ise zaten bir başka tartışma konusudur. Yazılı kaynakların izin verdiği ölçüde güney bölgelerinde göçbelerin varlığı kabul edilebilir ancak bu toplulukların bir şekilde devlete eklenmediği anlaşılmaktadır. Genel olarak aslında tam bir göçebe yerleşik çatışmasından ziyade merkezi gücün kendi egemenliğini dağınık halde yaşayan topluluklara kabul ettirme çabasından söz etmek mümkün görünmektedir. Burada temel sorun kaynak dağılımı değil, merkezi iktidarın bu toplulukları kurulu düzeni için bir tehdit olarak görmesidir.

Değişim ve dönüşümün aktörleri olarak göçebelere söz ederken göçbelerin kendilerinin de bu süreçlerin içinden geçtiği hususu gözden kaçmamalıdır. Örneğin Mezopotamya'da göçbeler hanedanlar oluşturup yerleşik hayatın her alanında

varlık göstermişlerdir. Genelde kültürel kimlikteki değişimi göçlerle açıklarız. Anadolu'da Hitit varlığını böyle bir göçle açıklarken köken bölgesi olarak Trakya veya Kafkasya'nın adı geçer. Ancak bu noktada göç eden toplulukların köken bölgeleri ile bir takım ilişkilerinin maddi kültürde görünür olması beklenebilir. Oysa mevcut bölge içindeki farklı toplulukların yaşam tarzlarını değiştirerek yerleşikleşmesi, yani görülür hale gelmesi hem süreklilikleri hem de kopuşları açıklayan bir model olabilir. Başka bir deyişle mevcut toplulukların kimliklerinin zaman için de değişmesi, asimile olması ya da yakın çevredeki topluluklarla kültürleşme süreçlerine girmesi çok büyük göç hareketlerinden daha etkili ve kalıcı sonuçlar ortaya çıkarabilir. Bu açıdan ele alındığında görünür olmayan göçebelere ve belki diğer marjinal grupların etkisi mercek altına alınmalıdır.

Gerek göçebeliliğin gerekse diğer farklı unsurların neden olduğu hareketleri incelemek, Anadolu araştırmalarındaki mevcut eğilimlerde maalesef hak ettiği yeri bulmuş değildir. Ancak yukarıda özetlenen tüm zorluklara karşın mevcut verilerin doğru sorularla yeniden ele alınması, net olmayan pek çok hususu aydınlatılabilir. Bu soruları sormadan önce atılması gereken adımlar vardır. En büyük eksiklik Türkiye'de arkeolojinin kuramsal yaklaşımlar konusundaki eksikliğidir. Özellikle somut verilerin kısıtlı olduğu geçmişe dönük araştırmalarda sorunların tanımlanması ve bunlara yanıt oluşturacak modellerin oluşturulmasında kuramsal çalışmaların yerini doldurabilecek başka bir yöntem yoktur. Arkeolojik veriler ancak böyle bir alt yapı olduğunda anlam kazanabilirler.

Arkeolojik verilerin yakın geçmişten ya da etnografik analogiler üzerinden edinilen kuramlarla yorumlanması yeni bir yöntem değildir. Fakat bunların dışında arkeolojinin de bu çalışmalara verecek katkısı vardır. Türkiye'de alan araştırmaları kültür tarihine yönelik bağlamlar üzerinde yoğunlaşır. Çoğunlukla da maddi kültür verilerinin analizi ile kendini sınırlar. Göçebeliliği araştırmanın merkezine almak, şimdiye kadar araştırmanın üzerinde kurulu olduğu kabullerle mümkün değildir. Örneğin Türkiye'nin hemen hemen tüm illerinde yüzey araştırmaları yapılmış yahut yapılmaktadır. Ancak bu çalışmaların neredeyse tamamı bölgesel kronoloji veya kültürel ilişkiler konularına odaklanmışlardır. Örneğin spesifik olarak göç yolları üzerinde ve yaylalarda konaklama alanları tespit etmeye yönelik araştırma kurgusu – belki ovalara dağılmış tespiti kolay yerleşim yerlerine göre- daha zor olduğu ve her durumda başarı vaat etmediği için- çok tercih edilmez. Oysa çok da göz önünde olmayan bu alanlar, göçebeliliğin izlerinin sürülebileceği yegâne alanlardır. Bir diğer sorun da yerleşimlerin birbirleri ile ilişkisi noktasında ayrımsayıcı çalışmaların eksikliğidir. Gerçekte büyüklük, kronolojik süreklilik, yerleşimler arası mesafeler gibi noktalar ortada yerleşimlerin işlevsel niteliklerini sorgulatmalı. Ayrıca sadece malzeme veren alanlar değil, yerleşim dışında, çevresel bağlantıları ortaya koyacak sistematik alan çalışmaları da yapılmalıdır.

Görünürlük konusu her zaman için bu tip araştırmaya karşı en büyük çekinceyi oluşturur. Ancak Orta ve Doğu Avrupa gibi kalıcı malzemesi kısıtlı bölgelerde prehistorik arkeolojinin ne denli gelişkin olduğu düşünülürse, bu sorunun aslında

aşılabilirliğini kabul etmek gerekir. Özellikle son yıllarda gelişen kimi tespit yöntemleri, örneğin Almanya ve Birleşik Krallık gibi ülkelerde giderek standart uygulama haline gelen *airborn LIDAR* uygulamaları bu çalışmalarını daha ileri bir düzeye taşıyacaktır.

Alan araştırmalarının kurgusu geniş bölgelerin nispeten genel değerlendirmelerinden dar bölgelerin derinlemesine incelenmesine doğru geliştirilmelidir. Yerleşim içi ve yerleşim dışı analizlerin çok daha ayrımsayıcı bir şekilde gerçekleştirilmesi gerekir. Bir başka deyişle niteliksel olarak yerleşimleri farklı kategorilere ayırabilmeyi mümkün kılan ayrıntılar toparlanmalıdır. Bu daha fazla verinin kayıt altına alınması ve daha fazla disiplinler arası işbirliği anlamına gelir. Kronolojik sürekliliğin tespit edildiği ancak yerleşik hayatın niteliğinde değişikliklerin görüldüğü stratigrafik veriler çevre bölgedeki yerleşim gelişimi ile ilişkilendirilebilmelidir. Bu bağlamda göçebe maddi kültürü hakkında daha fazla sistematik çalışmalar yapılması da gerekmektedir. Nihayetinde görünürlük bu malzemenin tanınmasına bağlıdır.

KAYNAKÇA

- Akkermans – Duistermaat 1996 P. M. M. G. Akkermans – K. Duistermaat, “Of storage and Nomads the Sealings from Late Neolithic Sabi Abyad, Syria [with comments]”, *Paléorient* 22.2, 1996, 17-44.
- Akkermans – Schwarz 2003 P. M. M. G. Akkermans – G. Schwarz, *The Archaeology of Syria* (Cambridge 2003).
- Algaze 1993 G. Algaze, *The Uruk World System. The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization* (Chicago 1993).
- Algaze 2008 G. Algaze, *Ancient Mesopotamia at the Dawn of Civilization. The Evolution of an Urban Landscape* (Chicago 2008).
- Anthony 2007 D. W. Anthony, *The Horse, the wheel and language. How Bronze-age riders from the steppes shaped the modern world* (Princeton 2007).
- Arbuckle 2012 B. S. Arbuckle, “Animals and inequality in Chalcolithic central Anatolia”, *JAnthArch* 31, 2012, 302-313.
- Bagg 2012 A. M. Bagg, “Irrigation”, içinde: D.T. Potts (ed.), *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East* (Oxford 2012) 261–278.
- Baysal 2012 A. Baysal, “Doğu Anadolu Arkeolojisinde Göçebelik ve Yaylacılık Kültürü (MÖ II. Bin: Veriler Işığında Yeni Düşünceler”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13.3, 2012, 255-68.
- Becks – Polat 2013 R. Becks – A. Polat, “Girmeler Mağarası – Lykia’da Bir Kalkolitik Dönem Yerleşimi”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8, 2013, 166–183.
- Bernbeck 1995 R. Bernbeck, “Dörfliche Kulturen des keramischen Neolithikums in Nord- und Mittelmopotamien: Vielfalt der Kooperationsformen”, içinde: K. Bartl – R. Bernbeck –M. Heinz (ed.), *Zwischen Euphrat und Indus. Aktuelle Forschungsprobleme in der Vorderasiatische Archäologie* (Hildesheim 1995) 28-43.
- Bernbeck 2013 R. Bernbeck, “Multisited and modular sites in the Halaf tradition”, içinde: O.P. Nieuwenhuys – R. Bernbeck – P.M.M.G. Akkermans – J. Rogasch (ed.), *Interpreting the late Neolithic of Upper Mesopotamia* (Turnhout 2013) 51-61.
- Boyd 2006 B. Boyd, “On ‘sedentism’ in the Later Epipalaeolithic (Natufian) Levant”. *World Archaeology* 38.2, 2006, 164-178.
- Byrd 1992 B. F. Byrd, “The Dispersal of Food Production Across the Levant”, içinde A.B. Gebauer – T.D. Price (ed.), *Agriculture in Prehistory* (Madison 1992) 49-61.
- Chaliand 2001 G. Chaliand, *Göçebe İmparatorluklar* (İstanbul 2001).
- Cribb 1991 R. Cribb, *Nomads in Archaeology* (Cambridge 1991).

- Diamond 2005 J. Diamond, *Guns, germs and steel. A short history of everybody* (London 2005).
- Duru 2008 R. Duru, *MÖ 8000'den MÖ 2000'e Burdur-Antalya Bölgesinin Altın Yılı* (İstanbul 2008).
- Esin 1982 U. Esin, "Die kulturelle Beziehungen zwischen Ostanatolien und Mesopotamien sowie Syrien anhand einiger Grabungs- und Oberflächenfunde aus dem oberen Euphrattal im 4.Jt v. Chr.," içinde: H. J. Nissen – J. Renger (ed.), *Mesopotamien und seine Nachbarn, XXV. Rencontre Assyriologique Internationale* (Berlin 1982).
- Eslick 1992 C. Eslick, *Elmalı- Karataş I. The Neolithic and Chalcolithic Periods: Bağbaşı and other sites* (Bryn Mawr 1992).
- Forlanini 1998 M. Forlanini, "L'Anatolia occidentale e gli Hittiti: Appunti su alcune recenti scoperte e le loro conseguenze per la geografia storica", *SMEA* 40, 1998, 219–253.
- French – Coulton 2012 D. French – J. J. Coulton, "The Kabalian Highlands Before Balbours: Settlement and Connections", içinde: J. J. Coulton (ed.), *The Balbours Survey and Settlement in Highland Southwest Anatolia*. British Institute of Archaeology at Ankara Monograph 43 (London 2012) 43-59.
- Glatz– Matthews 2005 C. Glatz – R. Matthews, "Anthropology of a Frontier Zone: Hittite-Kaska Relations in Late Bronze Age North-Central Anatolia", *BAJOR* 339, 2005, 47–65.
- Groh 1987 D. Groh, "Strategien, Zeit und Ressourcen. Risikominimierung, Unterproduktivität und Mußpräferenzen -die zentralen Kategorien von Subsistenzökonomie", *Prokla* 67, 1987, 7-34.
- Hauptmann ve diğ. 2002 A. Hauptmann – S. Schnitt-Strecker – F. Begeman – A. Palmieri, "Chemical Composition and Lead Isotopy of Metal Objects from the 'Royal' Tomb and Other Related Finds at Arslantepe, Eastern Anatolia", *Paléorient* 28.2, 2002, 43-69.
- Hütteroth – Höhfeld 2002 W. D. Hütteroth – V. Höhfeld, *Türkei* (Darmstadt 2002).
- Işıklı 2011 M. Işıklı. *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü* (İstanbul 2011).
- Khazanov 1994 A. M. Khazanov, *Nomads and the Outside World 2* (Tucson 1994).
- Khazanov 2009 A. M. Khazanov, "Specific Characteristics of Chalcolithic and Bronze Age Pastoralism in the Near East", içinde J. Szuchman (ed.), *Nomads, Tribes, and the state in the Ancient Near East. Cross disciplinary perspectives* (Chicago 2009) 119-127.
- Klengel 1971 H. Klengel, *Zwischen Zelt und Palast* (Leipzig 1971).
- Klengel 1998 H. Klengel, *die Geschichte des hethitischen Reiches* (Leiden 1998).

- Köktürk 1996/1997 H. Köktürk, “New Lights on Prehistoric Lycia. Finds from Girmeler Cave near Tlos”, *Lykia* 3, 1996/1997, 39-45.
- Menger 1968 C. Menger, *Gesammelte Werke, Grundsätze der Volkswirtschaftslehre* (1871) Band I. (Tübingen 1968).
- Müller-Neuhof 2013 B. Müller-Neuhof, “Nomadische Ressourcennutzung in den ariden Regionen Jordaniens und der Südlichen Levante im 5. bis frühen 3. Jahrtausend v. Chr.”, *Zeitschrift für Orient-Archäologie* 6, 2013, 3-18.
- Ökse 2000 T. Ökse, “Sivas İli 1998 Yüzey Araştırması”, içinde: *XVII. AST* 24-28 Mayıs Ankara 2 (Ankara 2000) 11-24.
- Özbal ve diğ. 2012 H. Özbal – A. Türkekul – T. Doğan – L. Thissen – F. Gerritsen – R. Özbal, “MÖ 7. Binyılda Barcın Höyük’te Süt Tüketimi Üzerine Yeni Araştırmalar”, *XXVII. ArkST* 23-28 Mayıs 2011 Malatya (Ankara 2012) 15-31.
- Özfirat 2001 A. Özfirat, *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri* (İstanbul 2001).
- Polanyi 2001 K. Polanyi, *The Great Transformation* (Boston 2001).
- Rollefson – Köhler-Rollefson 1993 G. Rollefson – I. Köhler-Rollefson, “PPNC Adaptions in the First Half of the 6th Millennium B.C.”, *Paléorient* 19.1, 1993, 33-42.
- Roodenberg 2012 J. Roodenberg, “Change in Food Production and its Impact on Early 6th Millennium Community in Northwest Anatolia. The Example of Ilıpınar”, *PZ* 87, 2012, 223-35.
- Rowton 1976 M. B. Rowton, “Dimorphic Structure and the Problem of the ‘apirû-‘ibrîm””, *JNES* 35.1, 1976, 13-20.
- Sagona 1984 A. G. Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age* (Oxford 1984).
- Sahlins 2016 M. Sahlins, *Taş Devri Ekonomisi* (İstanbul 2016).
- Scholz 1995 F. Scholz, *Nomadismus: Theorie und Wandel einer sozio-ökologischen Kulturweise* (Stuttgart 1995).
- Sherratt 1981 A. Sherratt, “Plough and Pastoralism: Aspects of the Secondary Products Revolution”, içinde: I. Hodder – G. Isaac – N. Hammond (ed.), *Pattern of the Past: Studies in Honour of David Clarke* (London 1981) 261–305.
- Sherratt 1983 A. Sherratt, “The Secondary Exploitation of Animals in the Old World”. *World Archaeology* 15.1, 1983, 90-104.
- Simon 2010 Z. Simon, “Das Problem des luwischen Nomadismus”, içinde: *Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East May; 5th-10th 2008, “Sapienza” -Universita di Roma* (Wiesbaden 2010) 545–556.

- Streck 1998 M. P. Streck, “Nomaden”, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 9 (Berlin 1998) 592-95.
- Takaoğlu 2002 T. Takaoğlu, “Chalcolithic Marble Working at Kulaksızlar in Western Anatolia”, *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 5, 2002, 71-93.
- Takaoğlu 2007 T. Takaoğlu, *Ethnoarchaeological Investigations in Rural Anatolia* (İstanbul 2007).
- Takaoğlu – Korkut 2019 T. Takaoğlu, – T. Korkut, “MÖ 9. Binyıl Sonunda Girmeler Mağarası”, içinde: A. Erön – E. Erdan (ed.), *Doğudan Batıya 70. Yaşında Serap Yaylalı’ya Sunulan Yazılar* (Ankara 2019).
- Thissen ve diğ. 2010 L. Thissen – H. Özbal – A. Türkecul-Bıyık – F. Gerritsen R. Özbal, “The Land of Milk? Approaching Dietary Preferences of Late Neolithic Communities in NW Anatolia”, *Leiden Journal of Pottery Studies* 26, 2010, 157-72.
- von Schuler 1980 E. von Schuler, “Kaskäer”. *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 5, (Berlin 1980) 460-63.
- Yakar 2007 J. Yakar, *Anadolu’nun Etnoarkeolojisi* (İstanbul 2007).